

Examining the Discourse of Power in the Athletics Families of Ferdowsi's Shahnameh Based on Fairclough Theory

Shahriar Shahraki¹ | Abdollah Vacegh Abbasi² | Abdolali Oveisi Kahkha³

1. PhD student of Persian language and literature at University of Sistan and Baluchestan

2. Corresponding author, Associate Professor of Persian Language and Literature Department University of Sistan and Baluchestan, Email: vacegh40@lihu.usb.ac.ir

3. Associate Professor of Persian Language and Literature Department University of Sistan and Baluchestan. Email: oveisi@lihu.usb.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

8 June 2024

Received in revised form:

22 September 2024

Accepted:

23 September 2024

Published online:

23 August 2025

Keywords:

Ferdowsi's Shahnameh,
seeking power, the
wrestlers families,
discourse of power.

ABSTRACT

Ferdowsi's Shahnameh is a long story of heroic deeds in which the desire for power arising from "greed" and "avarice" is considered to be the root of many wars. But the examination of the causes of belligerence in the Shahnameh shows that many wars can be rooted in reasons other than greed. In this research, which was carried out with the aim of better understanding the role of power-seeking in the wars of Shahnameh the wrestlers dynasties, in a descriptive-analytical way and based on the theory of critical discourse analysis of Fairclough, to examine the discourse of power in the dynasties. Shahnameh was discussed and an attempt was made to answer this basic question: What is the most important component of power discourse in the wrestlers Shahnameh families? For this purpose, the power-seeking discourses of a number of wrestlers dynasties in the Shahnameh, including: Garshasbians and Turanians, Garshasbians and Keyanians, Gudarzians and Nozarians, Sasanians and Ashkanians, and Keshwadegans and Visegans, were examined. The result of this research shows that the desire for power in the wrestlers families of the Shahnameh can be placed in the three main discourses of the struggle between innovation and tradition, social class and hatred, and in twenty-two sub-discourses in order of importance. that small talk is the most important of them.

Cite this article: Shahraki, Shahriar; Vacegh Abbasi, Abdollah; Oveisi Kahkha, Abdolali. (2025). "Examining the Discourse of Power in the Athletics Families of Ferdowsi's Shahnameh Based on Fairclough Theory". *Journal of Lyrical Literature Researches*, 23(45), 169-192. <http://doi.org/10.22111/jllr.2024.48961.3264>

1. Introduction

Desire for power as one of the human characteristics has always been a place of reflection and analysis, it has been paid attention to from the perspective of various theories and sciences. Literature is also not exempt from this issue, either because of the narrative of power-seeking in literary works or because researchers in this field deal with the category of power and language, especially because some literary genres such as epics are based on confrontation and conflicts between prominent people or those in power. British linguist Norman Fairclough (1941) is one of the most prominent researchers who paid attention to the issue of power and language and founded the famous theory of "critical discourse". Discourse analysis, as one of the foundations of linguistics, looks at a level beyond the structure of sentences, and critical discourse analysis also pays attention to the relationship between discourse and social and cultural events. Such an approach helps to understand better and more of the metatextual factors that are in the heart of a literary work and in fact in the back thought of its creator. In his critical speech, Fairclough has emphasized that "it is not possible to understand the meaning of the text only, and to do this, one must also look at the social and historical intertextual layers" (Fairclough, 1992: 56).

The Shahnameh, as the most important and the greatest epic work in Persian literature, is a good example to observe the desire for power and its possession, although this feature is not negative in itself, and the absence of such a desire is surprising, but sometimes the underlying factors or results. The bitterness resulting from it is the focus of some tragic stories in the Shahnameh and is naturally a source for discussion and thought about the issue of power. Athletics and athletics families after their formation in the era of King Jamshid, wherever there is a need; Guardian of the country and for the kings in many cases they are sufficient advisers and counselors. "Although the epic is the story of supermen and mostly revolves around kings, the main burden of its events is on the shoulders of brave men and heroes who have no other goal than the glory of the country and think only of name and dishonor" (Rashed Mohassel, 2010: 147). Therefore, due to the important position they have in the course of Shahnameh stories, the heroes play an irreplaceable role in power relations and related events, and critical discourse analysis can better understand this important class and related events. He helped them.

In the Shahnameh, Ferdowsi mentions the demon Greed and introduces it as the destroyer of wisdom and the cause of human misery. According to the verses in the Shahnameh, temptation is the most important cause of conflict between people and the reason for not knowing their own and others' rights. Ferdowsi emphasizes on avoiding demons and introduces them as the cause of closing the eyes of the mind and as a result of darkness and darkness of people. "After Evil Spirit, Greed is the most powerful demon in Zartoshti religion and also in the Shahnameh, it is the source of many bitteresses and causes of bloodshed and belligerence" (Shajari, 2010:79). Considering the principle of wisdom and prudence, which is one of the basic pillars of the Shahnameh, in Arena Shahnameh, we see many examples of the plight of the warriors and the families of the warriors in the clutches of Greed, which caused the sufferings and wars of the Household. It is But in addition to Greed, other factors have had a significant impact on the formation of war and conflict between the warriors and the warrior families, including in the story of Rostam and Sohrab (Zal and Turanian families), Rostam and Esfandiar (Zal and Kianian families), Gudarz and Tous (Gudarzians and Nozarians), Gudarzians and Visegans, Sasanians and Ashkanians, who, in order to find these components, based on Fairclough discourse theory of power, examine them in two major sections, discourses and sub-discourses. to be

In this research, an attempt has been made to answer the following basic questions based on Fairclough critical discourse:

- 1- What were the main causes of the power-seeking of some wrestlers and wrestler families besides Greed?
- 2- What is the most important element raised in the stories of Shahnameh in terms of power discourse?
- 3- Which of the stories of the Shahnameh is at a higher level from the point of view of the discourse of power?

These questions are interesting from the point of view that most of the researches about power-seeking and the conflicts related to the warriors in the stories of the Shahnameh have been descriptive and the metatextual factors raised by Fairclough have received less attention. is placed.

2. Research Method

The method of conducting this research is descriptive-analytical and based on the theory of "Fairclough Power Discourse", which is one of the most interesting theories in this matter. The basic version, Ferdowsi's Shahnameh (2014), is completely creative. Since in the limited volume of the article, it was not possible to examine all the athletic families of the Shahnameh based on this theory, in this research the most important athletic families of the Shahnameh are: Garshasbians and Turanians, Garshasbians and Keyanians, Gudarzians and Nozarians. Sasanians and Ashkanians, and Geshvadegan and Visegans were examined at two levels: macro-discourses and sub-discourses. It should be mentioned that the sub-discussions are arranged based on the findings of each of the stories examined in the Shahnameh.

3. Discussion

Fairclough theory of critical discourse analysis, with three components of language, ideology and power, expresses the internal and external relationship of the text, and the application of this perspective in understanding texts, especially literary texts, with regard to the hidden layers of meaning they have, plays a role. It is significant. Fairclough defines discourse as "a countable noun, the use of language in different social fields (media discourse, political discourse, academic discourse) or ways of representing the world from a specific perspective (gender discourse, racism discourse, etc.) refers (Zomorodi and Islami, 209:2022). Fairclough emphasizes ideology and power in critical discourse analysis. In his opinion, ideology is a tool for creating and maintaining power relations in society" (Kalantari, 2013:22). Here, the author's desire for power in connection with ideology among some warriors and warrior families in Ferdowsi's Shahnameh will be analyzed and analyzed based on the theory of Fairclough critical discourse. Fairclough states in the book (Critical Analysis of Discourse, pp. 21-60): My article has a dialectical approach to the relationship between structure and action, but its emphasis is on the determination of action by means of structures, social reproduction, and the ideological position of actors, and it is one of the characteristics of Another feature of this article is that it focuses on social class in the discussion of power (Fairclough, 1992:21). In his article, he argues that the regularity of interactions depends to some extent on naturalized ideologies, and the denaturalization of these ideologies is the goal of that type of discourse analysis that has critical goals. To achieve such a goal, we need a general explanatory framework (macro/micro). The theoretical foundations of the critical approach are based on the view that there is a link between micro-events and macro-structures in such a way that macro-structures include the conditions for the realization of micro-events on the one hand and their results on the other hand, in other words, they cause the conflict of forces. Ideological barriers may be created between them and ideological struggle is a part of this conflict (Fairclough, 1992:55). According to the components proposed by Fairclough, the discourse of power extracted from the Shahnameh is divided into three main discourses: conflict between modernity and tradition, social class, and grudge, and each discourse is categorized into other sub-discourses. which is analyzed in several stories of Shahnameh.

4. Conclusion

The results of the studies conducted on the power-seeking of some warriors and warrior families in the Shahnameh based on Fairclough theory of power discourse, indicate that three main discourses: the struggle between innovation and tradition, social class and hatred, cause The power-seeking trend of the wrestlers and their families has come about. Also, among the sub-discourses forming these stories, there are some sub-discourses in the form of self-contradiction and the sub-discourse of resentment is repeated more often than others. During the struggle for power between the warriors and their families, small talk played the most important role in the structure of the stories. Also, the story of Rostam and Esfandiar, which is referred to as the story of stories, by being in the main discourse in the Shahnameh, which is the conflict between Renewal and Tradition, and also by having the largest number of sub-discourses (nine cases where freedom against unquestioning obedience, which is the most important sub-discourse), is placed at a higher level from the point of view of discourse.

5. References

- Davis, D. (2016). *epic and disobedience in Ferdowsi's Shahnameh*, translated by Sohrab Tavoosi, Tehran: ghoqnoos.
- Doostkhah, J. (1974). Rostam and Sohrab, the tragedy of the collision of ideals and emotions, *Culture and Life Quarterly*. No. 17. pp.167-159.
- Fairclough, N. (1992). *Critical Analysis of Discourse*, translated by Shaiesteh Piran, F. and others, Tehran: Ministry of Farhang and Islamic Ershad.
- Ferdowsi, A. (2014). *Shahnameh*, edited by Jalal Khaleghi Motlaqh. Four-volume series, Tehran: Sokhn.
- Ghorbanipour, Z. and Tahmasbi, F. (2023). The archeology of power struggle in the royal dynasties of the Shahnameh and the Iliad, *literary textual research*. Vol. 27, No. 95. pp. 120-181.
- Hamidian, S. (2004). *An introduction to Ferdowsi's thought and art*, Tehran: Markaz publication.
- Kalantari, A. H. (2012). *Discourse from three linguistic, philosophical and sociological perspectives*, first edition, Tehran: Sociologists Publishing House.
- Khaleghi-Motlaqh, J. (2009). *Gole ranjhaye kohan*, Tehran: publication sales.
- Khaleghi-Motlaqh, J. (2021). *Shahnameh notes*, Tehran: Big Islamic Encyclopaedia.
- Khalil Allahi, S., Shirkhoda, T. and Forozanfar, A. (2018). Analysis of the discourse of power in the story of Rostam and Esfandiar from the perspective of Foco, *two scientific quarterly journals of political sociology of the Islamic world*. Vol. 7. No. 2. pp. 230-215.
- Meskoob, S. (2010). *Tan Pahlavan and Ravan Kheradmand*, Tehran: Tarhe No Publications.
- Mokhtari, M. (2000). *The epic in the national mystery*, Tehran: Agah Publications.
- Pakrou, F. (2012). The course of power and its harms from myth to epic in Ferdowsi's Shahnameh, *Literary History Quarterly*. Vol. 6, pp. 147-124.
- Rahimi, M. (1990). *The Tragedy of Power in the Shahnameh*, Tehran: Niloofar Publications.
- Rashed Mohassel, M.R. (2010). *Shahnameh of the Manifestation of the National Spirit*, Mashhad: beh published.
- Razmjoo, H. (2002). *The Realm of Iranian Epic Literature*, Tehran: Publications of Publication olum Ensani and Motaleat Farhangi.
- Rezaei, M., Akbari, L. (2021), Shahnameh's narration of the discourse of power in the story of Bahram Chubineh and Khosroparviz, *Research journal of epic literature*, Vol. 13, No. 31, pp. 147-166.
- Riahi, M. A. (2001). *The Sources of Ferdowsi Science*, Tehran: Tarhe no Publications.
- Sadeghi, A. (2017). Political Power and Tragedy in Shahnameh, *Hekmat and Philosophy Quarterly*, Vol. 14, No. 56, pp. 141-171.
- Safa, Z. (2011). *Epic writing in Iran*. Tehran: Ferdous Publications.
- Sarrami, G. (2008). *from the az range Gol Ta Range Khar*, Tehran: elmi and farhangi Publications.
- Shajari, R. (2003). Analysis and investigation of Az in Ferdowsi's Shahnameh, *Literary Research Quarterly*, No. 1, pp. 82-65.
- Shamisa, S. (1997). *The main story of Rostam and Esfandiar*, Tehran: Mitra Publications.
- Zarrin Koob, A. H. (2002). *Namvarnameh*, Tehran: Sokhan Publications.
- Zomorodi, H. and Eslami, M. (2022). Examination of mutual discourses in Ferdowsi's Shahnameh with the approach of critical discourse analysis, *Journal of Persian Prose and Prose Stylogy (Bahar-e Adab)*, Vol. 15, pp. 205-234.

بررسی گفتمان قدرت در خاندان‌های پهلوانی شاهنامه فردوسی براساس نظریه فرکلاف

شهریار شهرکی^۱ | عبدالله واثق عباسی^۲ | عبدالعلی اویسی کهخا^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. رایانامه: Shahryarsb69@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. رایانامه: vacegh40@lihu.usb.ac.ir
۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. رایانامه: oveisi@lihu.usb.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	شاهنامه فردوسی، داستان بلند پهلوانی‌های قهرمانان است که ظاهراً در آن، قدرت‌طلبی برخاسته از «حرص» و «آز»، ریشه بسیاری از جنگ‌ها دانسته شده است؛ اما بررسی علل جنگ‌طلبی‌ها در شاهنامه، نشان از آن دارد که بسیاری از جنگ‌ها، می‌تواند ریشه در عللی به‌جز حرص و طمع داشته باشد. در این پژوهش که با هدف شناخت هرچه بهتر نقش قدرت‌طلبی در جنگ‌های خاندان‌های پهلوانی شاهنامه انجام شده است، به شیوه توصیفی-تحلیلی و براساس نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، به بررسی گفتمان قدرت در خاندان‌های پهلوانی شاهنامه پرداخته شده و تلاش شده است تا بدین پرسش اساسی پاسخ داده شود که مهم‌ترین مؤلفه گفتمان قدرت در خاندان‌های پهلوانی شاهنامه، کدام است؟ بدین منظور، گفتمان‌های موجود در قدرت‌طلبی بین تعدادی از خاندان‌های پهلوانی شاهنامه شامل گرشاسپیان و تورانیان، گرشاسپیان و کیانیان، گودرزیان و نوزریان، ساسانیان و اشکانیان، و کشوادگان و ویسگان، مورد بررسی قرار گرفت. نتیجه این پژوهش، نشان از آن دارد که قدرت‌طلبی در خاندان‌های پهلوانی شاهنامه را به ترتیب اهمیت، می‌توان در سه گفتمان اصلی ستیز تجدد و سنت، طبقه اجتماعی و کین‌خواهی، و همچنین در بیست‌ودو خرده‌گفتمان قرار داد که خرده‌گفتمان کین‌کشی، پراهمیت‌ترین آن‌ها است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۹	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۰۲	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱	
واژه‌های کلیدی:	
شاهنامه فردوسی، قدرت‌طلبی، خاندان‌های پهلوانی، گفتمان قدرت	

استناد: شهرکی، شهریار؛ واثق عباسی، عبدالله؛ اویسی کهخا، عبدالعلی. (۱۴۰۴). «بررسی گفتمان قدرت در خاندان‌های پهلوانی شاهنامه فردوسی براساس نظریه فرکلاف». پژوهشنامه ادب غنایی، ۲۳(۴۵)، ۱۶۹-۱۹۲.

DOI: 10.22111/jllr.2024.48961.3264

© شهرکی، شهریار؛ واثق عباسی، عبدالله؛ اویسی کهخا، عبدالعلی.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان.

۱- مقدمه

قدرت طلبی به عنوان یکی از خصیصه‌های بشری، همواره محل تأمل و واکاوی بوده و از منظر نظریه‌ها و علوم مختلف، بدان توجه شده است. ادبیات نیز چه به دلیل روایت قدرت طلبی در آثار ادبی و چه به دلیل پرداختن پژوهشگران و محققان این حوزه به مقوله قدرت و زبان، از این موضوع مستثنی نیست؛ به ویژه آنکه بن مایه بعضی از انواع ادبی چون حماسه، به تقابل‌ها و کشمکش‌های میان افراد برجسته یا صاحبان قدرت اختصاص دارد.

نورمن فرکلاف، زبان‌شناس بریتانیایی (۱۹۴۱)، از برجسته‌ترین پژوهشگرانی است که به موضوع قدرت و زبان، توجه کرده و نظریه معروف «گفتمان انتقادی» را بنیان نهاده است. تحلیل گفتمان به عنوان یکی از بنیان‌های زبان‌شناسی، به سطحی فراتر از ساختار جملات می‌نگرد و تحلیل گفتمان انتقادی نیز ارتباط گفتمان و وقایع اجتماعی و فرهنگی را مورد توجه قرار می‌دهد. چنین رویکردی، به فهم و درک بهتر و بیشتر از عوامل فرامتنی که در بطن یک اثر ادبی و در حقیقت در پس اندیشه خالق آن بوده است، کمک می‌کند. فرکلاف در گفتمان انتقادی خود، بر این نکته تأکید ورزیده است که «نمی‌توان تنها با اکتفا به متن، معنای آن را دریافت کرد و برای انجام این مهم، باید به لایه‌های بینامتنی اجتماعی و تاریخی نیز نگریست» (فرکلاف، ۱۹۹۲: ۵۶).

شاهنامه به عنوان مهم‌ترین و بزرگ‌ترین اثر حماسی در ادبیات فارسی، نمونه مناسبی برای نظاره میل به قدرت و تصاحب آن است. هرچند این ویژگی به خودی خود، منفی نیست و اصولاً نبود چنین تمایلی جای تعجب دارد، گاه عوامل زمینه‌ساز یا نتایج تلخ به بار آمده از آن، محور بعضی داستان‌های تراژیک شاهنامه و طبیعتاً محملی برای بحث و اندیشه پیرامون موضوع قدرت است. پهلوانان و خاندان‌های پهلوانی، پس از شکل‌گیری در عصر جمشید پادشاه، هر جا که ضرورتی رخ می‌نماید، حافظ ملوک‌اند و برای پادشاهان، در بسیاری موارد، رایزن و مشاورانی با کفایت‌اند. «گرچه حماسه، داستان ابرمردان است و بیشتر بر مدار شاهان می‌چرخد، اما بار عمده حوادث آن، بر دوش دلاوران و قهرمانانی است که هدفی جز سرافرازی میهن ندارند و جز به نام‌وننگ، نمی‌اندیشند» (راشدمحصل، ۱۳۸۹: ۱۴۷)؛ بنابراین پهلوانان، با توجه به جایگاه مهمی که در سیر داستان‌های شاهنامه دارند، طبیعتاً در مناسبات قدرت و حوادث مربوط به آن نیز، ایفاگر نقشی بی‌بدیل هستند که تحلیل گفتمان انتقادی، می‌تواند به شناخت بهتر این طبقه مهم و رویدادهای مرتبط با آن‌ها یاری رساند.

فردوسی در شاهنامه از دیو آز نام می‌برد و آن را نابودکننده خرد و مسبب شقاوت انسان‌ها معرفی می‌کند. براساس ابیاتی که در شاهنامه آمده است، آزمندی، مهم‌ترین عامل بروز کشمکش میان انسان‌ها و علت نشناختن حقوق خود و دیگران است:

همه تلخی از بهر بیشی بود	مبادا که با آز خویشی بود
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۲۹۲)	
همه راستی جوی و فرزاندگی	ز تو دور باد آز و دیوانگی
	(همان، ج ۳: ۳۸۶)
شما را هوا بر خرد شاه گشت	دل از آز بسیاری بی‌راه گشت
	(همان، ج ۴: ۹۳۶)

ابیات بالا و بسیاری از مثال‌های دیگر، بیانگر آن است که فردوسی به پرهیز از دیو آز تأکید داشته، آن را مایه بسته‌شدن چشم عقل و در نتیجه، مسبب تیره‌رایی و تیره‌روزی انسان‌ها معرفی می‌کند. «آز، پس از اهریمن، نیرومندترین دیو در آیین زرتشتی و نیز در شاهنامه، منبع بسیاری از تلخ‌کامی‌ها و مایه خون‌ریزی‌ها و جنگ‌طلبی‌ها است» (شجری، ۱۳۸۲: ۷۹). با توجه به اصل خرد و خردورزی که یکی از رکن‌های اساسی شاهنامه است، در عرصه شاهنامه، شاهد نمونه‌های فراوانی از گرفتاری

پهلوانان و خاندان‌های پهلوانی در چنگ دیو آز هستیم که باعث مصائب و جنگ‌های خانمان‌سوز شده است. اما علاوه بر آز، عوامل دیگری نیز در شکل‌گیری جنگ و جدال میان پهلوانان و خاندان‌های پهلوانی، تأثیر بسزایی داشته، ازجمله در داستان رستم و سهراب (خاندان زال و تورانیان)، رستم و اسفندیار (خاندان زال و کیانیان)، گودرز و طوس (گودرزیان و نوذریان)، گودرزیان و ویسگان، ساسانیان و اشکانیان، که برای یافتن این مؤلفه‌ها، براساس نظریه گفتمان قدرت فرکلاف، در دو بخش کلان‌گفتمان‌ها و خرده‌گفتمان‌ها، به بررسی آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱-۱- پرسش‌های پژوهش

در این تحقیق، تلاش شده است تا براساس گفتمان انتقادی فرکلاف، به پرسش‌های اساسی زیر پاسخ داده شود:

۱- علل اصلی قدرت‌طلبی برخی از پهلوانان و خاندان‌های پهلوانی علاوه بر آز، چه بوده است؟

۲- مهم‌ترین رکن مطرح‌شده در داستان‌های شاهنامه از نظر گفتمان قدرت، کدام است؟

۳- کدام‌یک از داستان‌های شاهنامه از منظر گفتمان قدرت، در سطح بالاتری قرار دارد؟

این پرسش‌ها حائز توجه از این منظر است که عمده تحقیقات صورت‌گرفته درخصوص قدرت‌طلبی و کشمکش‌های مربوط به پهلوانان در داستان‌های شاهنامه، به‌شکل توصیفی بوده و عوامل فرامتنی که از سوی فرکلاف مطرح شده، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۱-۲- هدف و ضرورت پژوهش

فردوسی بزرگ و برخی از ادب‌پژوهان، گرچه از دیو آز و دوری از خردورزی، به‌عنوان عامل سیه‌روزی و جدل‌های بر سر قدرت یا سایر رذایل، نام برده‌اند، قدرت‌طلبی و حوادث سیاسی را نمی‌توان تنها معطوف به طمع یا پرهیز از خرد دانست. درواقع مناسبات، اهداف و کنش‌های سیاسی را باید متأثر از عوامل مختلف سیاسی، اجتماعی یا ایدئولوژیک قلمداد کرد که درنهایت مسیر داستان‌های شاهنامه را بدان جا که می‌دانیم، کشانده است. علاوه بر این، قطعاً داستان‌های شاهنامه و مسائل برجسته پیرامون جنگ قدرت در آن، حاوی پیام‌ها و رهیافت‌های مناسب و خردورزانه‌ای است که حکیم طوس، از بیان آن‌ها اهدافی داشته است؛ بنابراین بررسی قدرت‌طلبی و جنگ قدرت پهلوانان و خاندان‌های پهلوانی با رویکردی دیگر، یعنی گفتمان انتقادی فرکلاف، از این منظر که می‌تواند به تحلیل و موشکافی جامع‌تر رخدادها منجر شود، ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۳- روش پژوهش

روش انجام این تحقیق، شیوه توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر نظریه «گفتمان قدرت فرکلاف»-از مورد توجه‌ترین نظریات در این موضوع- است. نسخه اساس، شاهنامه فردوسی به تصحیح خالقی مطلق (۱۳۹۴) است. از آنجایی که در حجم محدود مقاله، امکان بررسی تمامی خاندان‌های پهلوانی شاهنامه براساس این نظریه امکان‌پذیر نبود، در این تحقیق، تقابل مهم‌ترین خاندان‌های پهلوانی شاهنامه، یعنی گرشاسپیان و تورانیان، گرشاسپیان و کیانیان، گودرزیان و نوذریان، ساسانیان و اشکانیان، و کشاوران و ویسگان، در دو سطح کلان‌گفتمان‌ها و خرده‌گفتمان‌ها مورد بررسی قرار گرفت. گفتنی است که خرده‌گفتمان‌ها براساس یافته‌های هریک از داستان‌های مورد بررسی در شاهنامه تنظیم شده است.

۱-۴- پیشینه پژوهش

درباره موضوع این پژوهش، یعنی بررسی گفتمان قدرت در خاندان‌های پهلوانی شاهنامه فردوسی براساس «نظریه گفتمان انتقادی فرکلاف»، تحقیق مستقلی مشاهده نشد؛ اما به مسئله قدرت‌طلبی در شاهنامه، اشارات پراکنده‌ای شده است که به برخی از مهم‌ترین موارد آن اشاره می‌کنیم.

رحیمی (۱۳۶۹)، در کتاب «تراژدی قدرت در شاهنامه»، به تعریف قدرت و مسائل پیرامون آن در داستان‌های شاهنامه اهتمام ورزیده است و مسئله قدرت در ایران را به‌طور تأسفانگیزی، ناشناخته دانسته است. وی معتقد است در ادبیات کهن‌سال ایران، قدرت‌طلبی و ثروت‌دوستی، در عرض یکدیگر و به‌عنوان علل ازخودیگانگی انسان به شمار آمده‌اند. سرّامی (۱۳۸۸) در کتاب «از رنگ گل تا رنج خار»، از منظر شکل‌شناسانه به بررسی داستان‌های شاهنامه پرداخته است و بر همین اساس، شخصیت یک قهرمان را آمیخته‌ای از عواملی چون کردار، گفتار و پندار دانسته و نیز حوادث و رویدادها را با توجه به عنصر میانجی قهرمانان، طبقه‌بندی کرده است. دیویس (۱۳۹۶)، در کتاب «حماسه و نافرمانی در شاهنامه فردوسی»، تلاش کرده تا با نقد متن و فرامتن شاهنامه، به کسانی که این اثر را تنها نظم می‌دانند، پاسخ دهد. دیویس در این کتاب، درون‌مایه اصلی حماسه ملی ایران را وفاداری و شورش معرفی کرده است. صفا (۱۳۹۰) در کتاب «حماسه‌سرایی در ایران»، به تعریف حماسه و شرح قدیمی‌ترین حماسه‌های ایرانی تا قرن چهاردهم هجری، اهتمام ورزیده است. این اثر دکتر صفا، شرح و توصیف حماسه‌های ایرانی در برهه‌های مختلف تاریخی است که از جمله شامل حماسه‌های مندرج در شاهنامه فردوسی نیز است و در خلال توضیحات پیرامون افراد یا خاندان‌های پهلوانی، به پاره‌ای از تعارضات قدرت میان آن‌ها اشاره می‌کند.

علاوه بر کتاب‌هایی که به آن‌ها اشاره شد، می‌توان به مقاله‌هایی نیز در راستای موضوع تحقیق اشاره کرد. شجری (۱۳۸۲)، در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل و بررسی عنصر آز در شاهنامه فردوسی»، به کنکاش سیر و اهمیت این دیو در اساطیر یونان، متون زرتشتی و سپس شاهنامه پرداخته است. او با اشاره به تأثیر این دیو در چند شخصیت شاهنامه، به‌ویژه پادشاهان، به بیان تفاوت‌های آزمندی و بهره‌گیری از بایسته‌های زندگی و تبیین شاخصه‌های آن توجه کرده است.

پاکرو (۱۳۹۲)، در مقاله «سیر قدرت و آسیب‌های آن از اسطوره تا حماسه در شاهنامه فردوسی»، به مبانی نظری قدرت و سیر تاریخی قدرت از اسطوره تا حماسه در شاهنامه پرداخته است. وی بر آن است که در حماسه‌ها، تقابل پهلوانان، بر عنصر قدرت استوار است. نویسنده در نهایت نتیجه گرفته است که اگرچه فردوسی در شاهنامه، بارها بر ناتوانی انسان در برابر تقدیر و سرنوشت، تأکید می‌کند، در عین حال، تقدیر را جدای از رفتارهای آدمی نمی‌داند؛ زیرا از قاعده خردورزی پیروی می‌کند.

صادقی (۱۳۹۷)، در مقاله «قدرت سیاسی و تراژدی در شاهنامه»، این اثر را براساس تراژدی هگل بررسی کرده است. وی با بیان اینکه ادبیات تراژیک، رابطه تنگاتنگی با تحولات سیاسی و اجتماعی دارد، در مقام مقایسه میان حماسه‌های یونانی و ایرانی، نتیجه گرفته است که در حماسه‌های یونانی، نوعی تفکیک میان قدرت سیاسی و دینی مشاهده می‌شود؛ اما در حماسه‌های شاهنامه، قدرت سیاسی و دینی، هردو متعلق به پادشاهان است و دلیل این تجمیع قدرت را باید تقدیس مقام و قدرت پادشاه در آیین زرتشت دانست.

خلیل‌اللهی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «واکاوی گفتمان قدرت در داستان رستم و اسفندیار از منظر فوکو»، نزاع قدرت در میان گشتاسپ، اسفندیار و رستم را حاکی از اعمال قدرت و نقشه شوم این سه تن می‌داند که در پی براندازی یکدیگر هستند. هرچند اتکای پدر و پسر، بر کسب قدرت است، در نهایت قدرت از پسر، هم سوژه و هم ابژه می‌سازد و چون بدون دانش پیش می‌رود، محکوم به شکست می‌شود. رستم با اقتدار روحانی و جسمانی و معنوی خویش، سعی در ایجاد صلح دارد؛ اما موفق نمی‌شود و اسفندیار را در هم می‌شکند.

رضایی و اکبری (۱۴۰۰)، در مقاله‌ای با عنوان «روایت شاهنامه از گفتمان قدرت در داستان بهرام چوبینه و خسرو پرویز»، به خیزش بهرام چوبینه علیه خسرو پرویز و مناسبات قدرت در دربار ایران و نیز ارتباط قدرت و ایدئولوژی در این ماجرا پرداخته‌اند. نویسندگان، تفاوت‌های فکری و مبانی ایدئولوژیک وی در قیاس با خسرو پرویز را از عوامل مؤثر در تقابل و خیزش او معرفی کرده‌اند.

قربانی‌پور و طهماسبی (۱۴۰۲)، در مقاله «دیرینه‌شناسی ستیز قدرت در خاندان‌های شاهی شاهنامه و ایلید»، روابط خاستگاه‌های دین و سیاست به‌عنوان خاستگاه‌های قدرتمند و گفتمان‌ساز را از طرفی، و هنجارپذیری سوژه‌ها را از طرفی دیگر نمایانده‌اند.

در مقاله حاضر، دامنه پژوهش درباره پهلوانان شاهنامه، کلان‌گفتمان‌ها و خرده‌گفتمان‌های موجود، یک وسعت فراوانی یافته است؛ به‌گونه‌ای که سعی شده تا سراسر مؤلفه‌های گفتمان قدرت مطرح‌شده در خاندان‌های پهلوانی شاهنامه، مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

۲- مبانی نظری

نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، با سه مولفه زبان، ایدئولوژی و قدرت، به بیان رابطه درونی و برونی‌متن می‌پردازد و کاربرد این دیدگاه در فهم متون، به‌ویژه متون ادبی، با توجه به لایه‌های پنهان معنایی‌ای که دارند، نقش بسزایی دارد. فرکلاف، گفتمان را به‌عنوان «یک اسم قابل‌شمارش، به کاربرد زبان در حوزه‌های اجتماعی مختلف (گفتمان رسانه، گفتمان سیاسی، گفتمان آکادمیک) و یا شیوه‌های بازنمایی جهان از یک منظر خاص (گفتمان جنسیت، گفتمان نژادپرستی و...) ارجاع می‌دهد» (زمردی و اسلامی، ۱۴۰۱: ۲۰۹). «فرکلاف در تحلیل گفتمان انتقادی، بر ایدئولوژی و قدرت تأکید دارد. از نظر وی ایدئولوژی، ابزار ایجاد و حفظ روابط قدرت در جامعه است» (کلاتری، ۱۳۹۱: ۲۲). در اینجا، مولفه قدرت‌طلبی در ارتباط با ایدئولوژی در میان برخی از پهلوانان و خاندان‌های پهلوانی در شاهنامه فردوسی برپایه نظریه گفتمان انتقادی فرکلاف، مورد بررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت.

فرکلاف در کتاب «تحلیل انتقادی گفتمان» (صص ۶۰-۲۱)، بیان می‌دارد: مقاله من، نگرشی دیالکتیکی به رابطه میان ساختار و کنش دارد؛ اما تأکید آن بر تعیین کنش توسط ساختارها، بازتولید اجتماعی و جایگاه ایدئولوژیک فاعلان است و از ویژگی‌های دیگر این مقاله، آن است که در بحث قدرت، طبقه اجتماعی را محور قرار می‌دهد (فرکلاف، ۱۹۹۲: ۲۱). او در مقاله خویش، استدلال می‌کند که انتظام تعامل‌ها تا حدی به ایدئولوژی‌های طبیعی‌شده‌ای بستگی دارد و غیرطبیعی کردن این ایدئولوژی‌ها، آماج آن نوع از تحلیل گفتمانی است که اهداف انتقادی دارد. برای رسیدن به چنین هدفی، به یک چارچوب تبیین کلی (کلان/خرد) نیازمندیم. پایه‌های نظری رویکرد انتقادی بر این دیدگاه استوارند که بین رخدادهای خُرد و ساختارهای کلان، پیوندی وجود دارد؛ به این ترتیب که ساختارهای کلان، از سویی دربرگیرنده شرایط تحقق رخدادهای خُرد و از سوی دیگر، نتیجه آن‌ها هستند. به سخن دیگر، تضاد نیروها موجب می‌شود که سدهای ایدئولوژیک بین آن‌ها ایجاد شود و مبارزه ایدئولوژیک، بخشی از این تضاد است (همان: ۵۵).

۳- تحلیل و بررسی

با توجه به مؤلفه‌های مطرح‌شده توسط فرکلاف، گفتمان قدرت استخراج‌شده از شاهنامه، به سه کلان‌گفتمان اصلی: ستیز تجدد و سنت، طبقه اجتماعی، و کین‌خواهی، و هر کلان‌گفتمانی به خرده‌گفتمان‌های دیگر، دسته‌بندی شده که در چند داستان شاهنامه، مورد تحلیل و واکاوی قرار می‌گیرد.

۳-۱- کلان‌گفتمان: ستیز تجدد و سنت

سهراب و اسفندیار به‌دلیل داشتن ایدئولوژی نوگرایانه‌ای که خواستار تغییرات اساسی در نظام توزیع قدرت موجود است، در برابر رستم قرار می‌گیرند که حافظ ایدئولوژی سنتی پاسداری از ساختار فعلی است و با توجه به جدال سنت و تجدد که از دیرباز تاکنون، به طرق مختلف روی داده است، به داستان رستم و سهراب و نیز رستم و اسفندیار که نمونه برجسته این دو جریان هستند، پرداخته می‌شود.

۳-۱-۱- گرشاسپیان (خاندان زال) و تورانیان (رستم و سهراب)

خرده‌گفتمان‌ها

خرده‌گفتمان‌های قدرت در دو خاندان گرشاسپیان و تورانیان را در قالب رزم «رستم و سهراب» به ترتیب زیر می‌توان برشمرد.

۳-۱-۱-۳- پابندی به ساختار در مقابل ساختارشکنی

جنگ میان پدر و پسر، در ادبیات داستانی برخی ملل وجود دارد و همسانی و همانندی این ماجراها، از نوعی باور اساطیری حکایت می‌کند. ناشناخته‌ماندن پدر و فرزند، همچنین کشته‌شدن پسر به دست پدر، نمادی است از شکست تجدد در برابر سنت که در وجود بشر، نهادینه شده است. «فردوسی در داستان رستم و سهراب، به تبیین مقابله اندیشه جهان‌بینی دو نسل کهنه و نو و هواداری از نظام دیوان‌سالاری و نظام مردم‌سالاری در حکومت، که رستم و سهراب، مظاهر آن‌ها هستند، می‌پردازد» (رزمجو ۱۳۸۱: ۲۰۳)

۳-۱-۱-۳- آزمندی

از دیگر مؤلفه‌های تراژیک داستان رستم و سهراب، آزمندی است که حاصل نبرد یک تجربه فکری جدید و مقاومت اندیشه سنتی است. فردوسی، دیو آز را عامل این رویداد دانسته است. رستم و سهراب در گرماگرم نبرد، قادر به شناخت نسبت خونی هم نیستند و فردوسی، این ندانم‌کاری و آزمندی را این‌گونه نکوهدیده است:

همی بچه را باز داند ستور چه ماهی به دریا، چه در دشت گور
ندانم همی مردم از رنج آز یکی دشمنی را ز فرزند باز
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۲۸۸)

۳-۱-۱-۳- پابندی به خلوص نژاد در برابر عدم پابندی به آن

سهراب به دلیل زورمندی و غروری که از دانستن نام پدر برایش ایجاد شده، آهنگ آن داشته تا تغییرات اساسی در ساختار سیاسی دو کشور ایجاد کند و بدون سنجیدن اصول اخلاقی و اعتقادی رستم، به این کار اهتمام ورزیده است:

برانگیزم از گاه، کاووس را از ایران بپریم پی طوس را
به رستم دهم تاج و تخت و کلاه نشانمش بر گاه کاووس شاه
چو رستم پدر باشد و من پسر نباید به گیتی یکی تاجور
(همان: ۲۶۶)

رستم به‌خوبی مرتبه خویش را می‌شناسد و می‌داند که گرچه از حیث قدرت، سیاست و شایستگی، از همگان برتر است، دمی به کسب حکومت ایران ننیدیشیده؛ زیرا کارکرد او و خاندانش، حفظ جایگاه پادشاهی برای اشخاصی است که تبار و فر پادشاهی دارند. حتی وقتی که در شرایط حادث مملکت، به سام، زال و رستم، پیشنهاد پادشاهی می‌دهند، نمی‌پذیرند.

۳-۱-۱-۳- منحرف‌شدن از اصول اعتقادی

سهراب در آغاز، در جست‌وجوی یافتن پدر پهلوانش، به تخت نشاندن او و نابودکردن افراسیاب است؛ اما در ادامه که با سپاهیان افراسیاب، همگام می‌شود و به ایران می‌تازد، به ایران و ایرانی، آسیب وارد می‌سازد و روشن است که از آرمان‌های ابتدایی‌اش بسیار دور شده است. او در این لشکرکشی، دانسته یا نادانسته، سپهسالار افراسیاب شده و در حال اجرای نیات پلید اوست. چون قوای بی‌کران ایران را می‌نگرد و وحشت هومان را درمی‌یابد، به او این‌گونه پاسخ می‌دهد:

کنون من به بخت رد افراسیاب کنم دشت پُرخون چو دریای آب
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۱۵۹-۱۶۱)

۳-۱-۱-۵- جاه‌طلبی و غرور در مقابل خویشتن‌داری

اگر هدف سهراب، یافتن پدر و خدمت در پیشگاه او بود، نباید خود را هواخواه افراسیاب قلمداد کرده و به ایرانیان، خسارت وارد می‌کرد. همچنین زمانی که زنده‌رزم کشته می‌شود، سهراب، تهدید می‌کند که از ایرانیان، انتقام خون او را خواهد گرفت:

کز ایران نمانم یکی نیزه دار کنم زنده کاووس‌گی را به دار
(همان: ۲۸۵)

همچنین سهراب در پایان نبرد با رستم در روز نخست، در گفت‌وگو با هومان، چنین می‌گوید:

چنین گفت سهراب کو زین سپاه نکرد از دلیران کسی را تباه
از ایرانیان من بسی کشته‌ام زمین را به خون چون گل آغشته‌ام
(همان: ۲۸۹)

۳-۱-۱-۶- کسب قدرت در مقابل حفظ قدرت

رستم باید میان کشور و فرزند خود، یکی را برگزیند. اگر بخواهد فرزندش را برگزیند، باید میهنش را فراموش کند و اگر کشورش را انتخاب کند، باید مهر فرزندش را فراموش کند تا در وظیفه او که نگهبانی و پاسداری از ایران است، خللی وارد نشود و انتخاب رستم، گزینه دوم است. «مهیبت‌ترین نمود اهریمنی، هجوم انیران به سرزمین ایران، و والاترین و مقدس‌ترین وظیفه اهورایی، پایداری ایرانیان در برابر هجوم‌های بیگانگان و نگهبانی از آزادی و استقلال سرزمین و مردم خویش است» (ریاحی، ۱۳۸۰: ۱۸۸). رستم در حضور کاووس، خود را آماده اطاعت از دستورات او می‌داند:

بدو گفت رستم که گیهان تو راست همه بندگانیم و فرمان تو راست
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۲۷۷)

۳-۱-۱-۷- اصرار بر آشنایی در برابر بیگانگان‌انگاری

رستم به پیوندش با این مهاجم کشتارگر، بیمناک است؛ زیرا محتمل است مهر پدری، مانع از انجام رسالتش شود و یکایک خدماتش، بی‌ارج، و فره پهلوانی‌اش که مستلزم خدمت به شاه است، از وی گسسته شود. پیشگویی رستم از ظاهر سهراب و توصیفات گزدهم از او، مؤید این نکته است. گویو هم که نامه کاووس را به نزد رستم می‌برد، تهمتن با خواندن شرحی که گزدهم از سهراب کرده است، می‌خندد و متحیر می‌شود:

تهمتن چو بشنید و نامه بخواند بخندید از آن کار و خیره بماند
که مانده سام گُرد از مهان سُواری پدید آمد اندر جهان
من از دخت شاه سمندگان یکی پسر دارم و باشد او کدوکی
همی می‌خورد بال لب شیر بوی شود بی‌گمان زود پرخاش‌جوی
(همان: ۲۷۴)

رستم بدون آنکه کسی پرس‌وجو کند، اعتراف می‌کند که فرزندش با این ویژگی‌ها دارد. به نظر می‌رسد دلیل خندیدن رستم، شناختن فرزند باشد. علت تحیرش هم از این است که این فرزند، به سپاه دشمن پیوسته و به ایران حمله کرده است.

«در سراسر داستان، رستم، قصد دارد به روی خود نیاورد که دست کم ممکن است سهراب، فرزند او باشد. همه قرائن، حاکی است که می‌خواهد پسر را شناسد» (رحیمی، ۱۳۶۹: ۲۲۷). تأخیر رستم نیز در رهسپاری به دربار، در هیچ جای شاهنامه دیده نمی‌شود؛ زیرا رستم به هویت فرزندش، پی برده است. وقتی که با تعلل بسیار به دربار می‌رود و رفتار تند کاووس را می‌بیند، بی‌درنگ و خشم‌آلود، دربار را به نشانه قهر، ترک می‌کند تا بتواند با این دستاویز، از رویارویی با سهراب سر باز زند. شناخته و کشته شدن زنده‌رزم توسط رستم، دلیل دیگر بر این مدعاست؛ زیرا پس از بازگشت از اردوگاه سهراب، ماجرا را برای گیو شرح می‌دهد و نام زنده‌رزم را بدون اینکه از شخصی شنیده باشد، بر زبان می‌آورد و پس از کشتن وی، به شباهت فراوان سهراب به سام، اقرار می‌کند؛ اما به‌رغم پافشاری سهراب در شناخت پدر، رستم، نام خود را پوشیده می‌دارد. «رستم نمی‌خواهد جوان نورسیده بداند که با پهلوان نامداری در حال مبارزه است؛ زیرا اگر رستم را شناسد و به برتری رسد، پیروزی خود را کامل نمی‌بیند؛ زیرا تصور می‌کند که برای چیرگی بر ایرانیان، هنوز راه درازی در پیش دارد» (خالقی‌مطلق، ۱۴۰۰: ۵۳۴). «رستم با آگاهی از اینکه هم‌نبردش پسر اوست، فرزند را در راه آرمان بزرگ خویش فدا می‌کند؛ آرمان پاسداری از میهن» (دوستخواه، ۱۳۵۳: ۱۵۹-۱۶۷).

۳-۱-۱-۸- یاری‌طلبی در برابر خودکامگی

بعد از اینکه سهراب، هویت خود را فاش می‌سازد، رستم از کاووس، نوشدارو می‌طلبد. کاووس از تقدیم نوشدارو برای نجات جان سهراب، دریغ می‌کند؛ زیرا نگران است اگر به تداوم حیات سهراب کمک کند، قدرتش افول یابد. بدین ترتیب، جاه‌طلبی کاووس خودکامه در حفظ قدرت، از وقوع این حادثه جلوگیری نمی‌کند. با توجه به خرده‌گفتمان‌های مطرح‌شده در این داستان، خرده‌گفتمان پابندی به ساختار در برابر ساختارشکنی، در ایجاد داستان و حوادث آن، اهمیت بالاتری دارد.

۳-۱-۲- گرشاسپیان (خاندان زال) و کیانیان (رستم و اسفندیار)

خرده‌گفتمان‌ها

خرده‌گفتمان‌های قدرت در دو خاندان گرشاسپیان و کیانیان را در قالب رزم «رستم و اسفندیار»، به ترتیب زیر می‌توان برشمرد.

۳-۱-۲-۱- کسب قدرت در برابر حفظ قدرت

گشتاسپ، سخت‌دل‌بسته حکومت است، پادشاهی را از چنگ پدر درآورده و حاضر نیست آن را از دست دهد. او برای دورساختن اسفندیار از پادشاهی، هر بار شرط جدیدی می‌گذارد؛ با این نیت که فرزند، شکست خورد و خودش بتواند به سلطنت ادامه دهد. «گشتاسپ، نمونه انسانی است که به حفظ قدرت می‌اندیشد و طبیعی‌ترین و مقدس‌ترین مواهب اهورایی، مهر فرزندی را قربانی می‌کند و از لذت‌ها، لذت قدرت، او را بس است» (رحیمی، ۱۳۶۹: ۱۴۱).

گشتاسپ که از قدرت‌طلبی فرزند، آگاهی می‌یابد، بلافاصله وزیر منجم و طالع‌بینان درگاه را فرا می‌خواند و از مرگ اسفندیار، پرس‌وجو می‌کند. از این اقدام فوری گشتاسپ، می‌توان دانست که او احساس خطر کرده و می‌داند که این بار نمی‌تواند اسفندیار را با وعده‌های واهی بفریبد. پس به دنبال راهی است تا او را از صحنه سیاست و قدرت، به در کند و زودتر به کام مرگ بفرستد. اسفندیار نیز که بسان پدرش، تشنه قدرت است، به ناگزیر، به شرط پدر مبنی بر به بند کشیدن رستم، تن می‌دهد.

۳-۱-۲-۲- میهن پرستی در برابر دین پرستی

تأکید بر اهمیت ملیت از جانب رستم و اهمیت گسترش دین از سوی اسفندیار، تنش‌های بسیاری در بین دو دلاور ایجاد می‌کند. «تأیید و پسند شاهی، کارکردی بوده است که حماسه از آغاز تا دوران گشتاسپی، بر عهده زال نهاده است. پس از ظهور گشتاسپ و زردشت، تلفیق نهایی شاه-موبد، به نوعی رسمیت می‌یابد. از سویی این مسائل با عدم همکاری خاندان سیستان با گشتاسپ در راه دین بهی، به ویژه در مقابله با ارجاسپ تورانی نیز تشدید می‌شود؛ زیرا رستم به جنگ دینی شرکت ننمود» (مختاری، ۱۳۷۹: ۲۴۶).

۳-۱-۲-۳- مهرپرستی در برابر زرتشتی‌گری

با به تخت نشستن گشتاسپ، دین زرتشتی، جایگزین آیین مهری می‌شود و اسفندیار به عنوان مبلغ و مروج دین زرتشتی، برگزیده می‌شود. او قصد دارد با بستن دست‌های رستم و بردن او نزد گشتاسپ، وی را نیز تابع خود سازد یا با خاتمه دادن به زندگی‌اش، اثری از این آیین، باقی نگذارد. اصول اعتقادی خاندان لهراسپ با اصول اعتقادی شاهان پیش، متفاوت بوده است و همین، سبب شده تا رستمی که همواره در خدمت به شاهان فره‌مند عمر گذرانده است، به دلیل پابندی به هنجارهایی که مقدس می‌داند، از خاندان شاهی نوآیین، دوری کند و حاضر نباشد به خدمت این خاندان درآید. علاوه بر این، گشتاسپ، دو سال در سیستان مانده بود تا دین جدید را گسترش دهد؛ اما زال و رستم و سایر حاکمان، آن را نپذیرفتند:

بگشتند یکسر ز فرمانِ اوی بهم برشکستند پیمانِ اوی
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۳: ۷۸)

دلیل دیگر کینه گشتاسپ از زال و رستم، آن است که در جنگ با ارجاسپ تورانی، لهراسپیان را همراهی نکرده است. اسفندیار می‌داند که با وجود مخالفان، دین زرتشت، گسترش نخواهد یافت؛ پس تأکید می‌کند که مخالفی از دین را باقی نخواهم گذاشت. حال که دشمن خارجی را از بین برده، نوبت مخالف داخلی است، یعنی رستم و خاندانش. رستم نیز در صحبتی که با اسفندیار دارد، او را نوآیین می‌داند. اسفندیار در قبولاندن دین جدید به رستم، راه به جایی نمی‌برد و با شکست مواجه می‌شود؛ اما بازمانده او که بهمن است، بقایای خاندان زال را ریشه‌کن می‌کند تا هیچ مخالفی بر سر دین جدید باقی نماند. زال را با خواری به زندان می‌افکند و گنج‌خانه او و رستم را به تاراج می‌برد. فرامرز را به دار می‌آویزد و چون نشانی از آخرین مدافعان مهرپرستی باقی نمی‌گذارد، به پایتخت برمی‌گردد.

۳-۱-۲-۴- آزمندی

«آز با آن معنای گسترده و شامل که در اندیشه شاعر دارد، فزون‌خواهی در جاه و مال و قدرت، آزی که چشم خرد را می‌دوزد، در عاقبت کشتگان و کشندگان، دستی دارد» (مسکوب، ۱۳۸۹: ۳۱). اسفندیار به نیت و نیرنگ گشتاسپ، اشراف دارد و این قضیه را عنوان می‌کند:

تو را نیست دستان و رستم به کار همی راه جوئی بد اسپندیار
دریغ آیدت جای شاهی همی ز گیتی مرا دور خواهی همی
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۳: ۱۴۱)

اما اسفندیار که آزمندی در جان‌ش ریشه دوانده است، این بار هم دمدمه گشتاسپ در او اثر می‌کند. او ابتدا با عقاید گشتاسپ، موافق نبوده؛ اما قدرت‌طلبی باعث شده است تا صحبت‌های پدرش را تکرار کند.

۳-۲-۵- تهدید در مقابل تمکین

اسفندیار در پیغامی که به رستم دارد، متعهد می‌شود که نگذارد لطمه‌ای به او وارد شود و تهدید می‌کند که اگر به این فرمان، گردن ننهی، سیستان را ویران خواهیم کرد:

نباید که این خانه ویران شود به کام دلیران ایران شود
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۳: ۱۴۶)

رستم، تلاش فراوانش را برای خدمت به پادشاهان، یادآوری می‌کند و می‌گوید قصد دارد تمام ثروتش را به اسفندیار ببخشد، با او به دربار برود و از شاه، دلجویی کند؛ بنابراین دیگر، دلیلی برای قدرت‌طلبی و تکبر او باقی نمانده، اما اسفندیار نمی‌پذیرد.

۳-۲-۶- اطاعت بی‌چون و چرا در برابر آزادی

عدم حضور رستم در درگاه گشتاسپ، دستاویزی بوده تا بتوانند آزادی رستم را از او بگیرند تا در برابر گشتاسپ جاه‌طلب، هیچ شخصی یارای عرض اندام نداشته باشد. «گشتاسپ در پی از بین بردن کامل قدرت رستم است؛ اما پسر قصد دارد تا از قدرت او در حکومت خود، بهره‌مند شود و او را محمل قدرت خود سازد» (خلیل‌اللهی، ۱۳۹۸: ۲۲۶). رستم نیز متابعت خود را نشان می‌دهد و قول می‌دهد تا از هیچ درخواستی فروگذار نشود؛ مگر از بند، که ننگ مردان است و البته با مخالفت اسفندیار روبه‌رو می‌شود. «به همان درجه که رستم، حیثیت‌پرست و در پی آزادی فردی است، اسفندیار، قانون‌پرست است. از نظر اسفندیار، آزادی فردی، یک امر نسبی است که تنها در چهارچوب موجودیت یک نظام، میسر است و از این رو اگر لازم باشد، باید آزادی اسفندیارها و رستم‌ها را برای حفظ نظام موجود، فدا کرد» (خالقی مطلق، ۱۳۸۹: ۸۳).

۳-۲-۷- کین‌جویی در مقابل تسلیم

رستم در پاسخ به آزمندی و قدرت‌طلبی اسفندیار، متذکر می‌شود که تاکنون خطایی از او سر نزده است؛ آن‌گاه، به کینه و دشمنی گشتاسپ از زال به دلیل تحقیر لهراسپ به‌عنوان شاه جدید، اشاره می‌کند. زال و برخی از بزرگان، با پادشاهی لهراسپ، موافق نبودند. رستم که به همه پادشاهان، بنده‌وار خدمت می‌کند، به دربار گشتاسپ نمی‌رود و در پاسخ به خواسته نابجای اسفندیار، می‌گوید:

چه نازی بدین تاج لهراسپی بدین تازه آیین گشتاسپی
که گوید برو دست رستم ببند؟ نبندد مرا دست چرخ بلند
که گر چرخ گوید مرا کین نیوش به گرز گرانش بمالم دو گوش
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۳: ۱۶۴)

۳-۲-۸- تقدس سنت در برابر تجددخواهی

از میان این دو قدرت، باید یک شخص از میان برود. «شکست رستم از اسفندیار، شکست سنت‌های پهلوانی ایرانی در مقابل یک خاندان نوخاسته پادشاهی و شکست تمام تاریخ ایران در مقابل یک قهرمان دین تازه است. اگر رستم شکست می‌خورد، تمام حماسه‌ها و سرافرازی‌ها و بزرگی‌هایی که توسط خاندان زال برای ایران و گذشته ایران، هویت بارزی تأمین کرده بود، در معرض نابودی واقع می‌شد» (زرین‌کوب، ۱۳۸۱: ۷۸). هرچند رستم به‌ظاهر پیروز شده، درواقع او متحمل شکست سنگین‌تری شده است. «سنت کهن علی‌الظاهر بر آیین نوین چیره می‌شود (آیین نوین برای بالندگی، به خون مردان بزرگ نیازمند است)؛

اما چندی بعد از چیرگی، از میان می‌رود (رستم می‌میرد). زیرا گذشت زمان، باید آیین جدید را به سنت کهن بدل کند» (شمیسا، ۱۳۷۶: ۴۳).

۳-۱-۲-۹- آگاه‌شدن بر نیرنگ در برابر پای فشاری بر راه خطا

با از بین رفتن مهرنوش و نوش‌آذر، در نبرد با زواره و فرامرز، اسفندیار از خدعه پدرش آگاه می‌شود و با اینکه کشته‌شدن فرزندان و آمدن خود به سیستان را حاصل نیرنگ و آزمندی گشتاسپ می‌داند، همچنان دست از مبارزه با رستم برنمی‌دارد. با توجه به خرده‌گفتمان‌های مطرح‌شده در داستان رستم و اسفندیار، خرده‌گفتمان اطاعت بی‌چون‌وچرا، نسبت به آزادگی، به دلیل ایجاد کشمکش اخلاقی و عاطفی که سراسر داستان را تحت شعاع خویش قرار داده، در جنگ قدرت میان این دو تن، از اهمیت بالاتری برخوردار است.

جدول ۱- خرده‌گفتمان‌های موجود در کلان‌گفتمان ستیز تجدد و سنت

عنوان	داستان رستم و سهراب	داستان رستم و اسفندیار
موضوع	پایبندی به ساختار در برابر ساختارشکنی پایبندی به خلوص نژاد در برابر نداشتن پایبندی جاه‌طلبی و غرور در برابر خویش‌داری کسب قدرت در برابر حفظ قدرت یاری‌طلبی در برابر جاه‌طلبی و خودکامگی اصرار بر آشنایی در برابر بیگانه‌انگاری آزمندی منحرف‌شدن از اصول اعتقادی	کسب قدرت در برابر حفظ قدرت میهن‌پرستی در برابر دین‌پرستی مهرپرستی در برابر زرتشتی‌گری تهدید در برابر تمکین اطاعت بی‌چون‌وچرا در برابر آزادگی کین‌خواهی در برابر آزادگی تقدس سنت در برابر تجدد آگاه‌شدن بر نیرنگ در برابر پافشاری بر خطا آزمندی

۳-۲- کلان‌گفتمان: طبقه اجتماعی

با توجه به سهمی که پهلوانان و خاندان‌هاشان در مناسبات قدرت جامعه بر عهده داشته‌اند، گاهی از دست دادن طبقه اجتماعی این خاندان‌ها و کسب آن توسط خاندانی دیگر، مایه نزاع و جنگ‌های قدرت‌طلبی میان دو خاندان شده است. داستان گودرزian و نوذریان، همچنین داستان ساسانیان و اشکانیان، نمونه بارز این‌گونه قدرت‌طلبی است.

۳-۲-۱- گودرزian و نوذریان

خرده‌گفتمان‌های قدرت در دو خاندان گودرزian و نوذریان را به ترتیب زیر می‌توان برشمرد.

خرده‌گفتمان‌ها

۳-۲-۱- شایستگی اکتسابی در مقابل منصب انتسابی

تاریخچه خاندان‌های پهلوانی در ایران، با کاوه که نیای گودرزian است، شروع می‌شود. به این ترتیب، سپهسالاری و جهان‌پهلوانی در دودمان کاوه، موروثی می‌شود؛ اما هنگامی که کاووس بر تخت می‌نشیند، این منصب را به طوس نوذر می‌سپارد؛ زیرا طوس انتظار داشته پس از پدرش پادشاه شود. کاووس با واگذاری سپهسالاری به طوس، دفع شر می‌کند و

اتفاقات ناگوار احتمالی از جانب طوس و طرفدارانش را خنثی می‌سازد؛ اما خاندان گودرز که قدرت گذشته را ازدست‌رفته می‌بینند، از این رخداد، رنجیده‌اند و سعی در دگرگونی اوضاع دارند. در جریان عزیمت سیاوش به توران و اندیشه رهاسازی گروگان‌ها، کاووس، خشمگین شده، به سیاوش نامه‌ای می‌نویسد که لشکر را به طوس بسپارد و خود به دربار بازگردد؛ اما سیاوش، لشکر و درفش کاویانی را به بهرام گودرز سپرده، به سرزمین افراسیاب می‌رود. سیاوش به‌درستی می‌داند که امور سپاه را باید به دودمان پهلوانی سپرد، نه به شاهزاده‌ای که از به پادشاهی رسیدن خاندانی دیگر، ناراضی است و ممکن است این ناخشنودی، آسیب بزرگی برای کشور ایجاد کند.

۳-۲-۱-۲- قدرت‌نمایی

حوادث دیگری نیز در تنش میان این دو پهلوان و خاندان‌شان مؤثر بوده‌اند: طوس و گیو بر سر تصاحب دختر ماه‌سیمایی که در شکارگاه دیده‌اند، مشاجره می‌کنند و گیو، قدرت خود را به رخ طوس سپهسالار می‌کشد.

۳-۲-۱-۳- بازگشت به ساختار پیشین در مقابل مقاومت و ساختارشکنی

هنگامی که کشور در خشک‌سالی طولانی به سر می‌برد، شبی گودرز، سروش را در خواب می‌بیند که به او توصیه می‌کند برای رهایی ایرانیان از این تنگنا، گیو را به توران بفرستد تا کیخسرو سیاوش را به ایران بیاورد و خشک‌سالی به پایان برسد. نکته مهم در اینجا، اصرار سروش بر انجام این رسالت توسط گیو است؛ در حالی که در مأموریت‌های خطیر، این وظیفه بر عهده رستم گذاشته می‌شود. حتی زمانی که بیژن گیو، در چاه افراسیاب گرفتار است، کیخسرو در نامه به رستم، او را مأمور نجات بیژن می‌کند؛ اما تأکید سروش بر انجام این کار توسط گیو، جای تأمل است:

ز گـردان ایـران و گردنکشـان نیابد جز از گیو ازو کس نشان
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۳۰۴)

این حادثه، پیش از این، در داستان فریدون به وقوع پیوسته است. در آنجا نیز کاوه (جدّ گیو) شخصی است که از نظام حکومتی موجود، ناراضی است. کاوه، فریدون (نای کیخسرو) را می‌یابد و او را برای پادشاهی با خود می‌آورد. این بار نیز همین شرایط برای نوادگان کاوه تکرار می‌شود. گودرزian که کشور را در سلطه کاووس بی‌کفایت می‌بینند، در تلاش هستند تا با آوردن پادشاه آرمانی، در میان پهلوانان و خاندان‌های پهلوانی، شوکت و اقتدار خود را بازجویند. گودرزian، کیخسرو را متعلق به خود می‌دانند. کیخسرو نیز متقابلاً این احساس را نسبت به گودرزian دارد و آن‌ها را مشاور و امین خود قرار داده است. بدیهی است شخص آزمندی چون طوس نتواند این شرایط را برتابد. در جریان رسیدن کیخسرو به ایران، گودرز از او جانب‌داری می‌کند و بدون آنکه کیکاووس در پی تعیین جانشین خود باشد یا درباره این مهم، سخن رانده باشد، کیخسرو را بر اورنگ زرین می‌نشانند، حمایت همه پهلوانان را با وی، همراه می‌سازد و طوس را تهدید می‌کند که اگر پادشاهی کیخسرو را نپذیری، تو را مجازات خواهم کرد و در پایان، یادآور می‌شود که این پیغام را به‌عنوان نماینده تام‌الاختیار دستگاه قدرت برای طوس می‌فرستد:

چرا سر گشی تو به فرمان دیو نبینی همی فر گیهان خدیو!
اگر تو بیچچی ز فرمان شاه مرا با تو کین خیزد و رزمگاه
فرستاده گیوست و پیغام من به دستوری نامدار انجمن
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۴۴۳)

اما طوس به بهانه نسبت کیخسرو با افراسیاب، متابعت از او را نمی‌پذیرد؛ زیرا بیم دارد جایگاه خود را از دست بدهد و می‌گوید برای جانشینی کیکاووس، فربرز از همه سزاوارتر است. طوس با انتخاب فربرز، قصد دارد تا حکومت، به دست یکی از حامیانش بیفتد تا قدرت و موقعیتش، در معرض خطر قرار نگیرد و بتواند همچنان سپهسالار بماند.

۳-۲-۱-۴- کین جویی

گودرز که از تصمیم طوس، آگاه می‌شود، با فرزندانش و دوازده هزار نفر جنگجو، آماده مبارزه با طوس می‌شود و در نهایت، این کشمکش با ورود کاووس به ماجرا پایان می‌یابد. در حضور کاووس نیز گودرز، خصومت خود را نمی‌تواند پنهان کند و طوس را این‌گونه خطاب می‌کند که نمایانگر کینه دیرینه میان آن‌هاست:

بدو گفت گودرز کای کم خرد	تو را بخرد از مردمان نشمرد
تو نوذر نژادی نه بیگانیه‌یی	پدر تند بود و تو دیوانه‌یی
سلیح من ار بسا منستی کنون	بر و یال گشتیت غرقه به خون

(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۴۴۵)

سرانجام مقرر می‌شود تا پادشاه جدید با انجام آزمونی بزرگ، تعیین شود و آن، فتح دژ بهمن است. طوس با فربرز همراه می‌شود؛ اما توفیقی کسب نمی‌کنند. گودرز و گیو، در فتح دژ، کیخسرو را یاری می‌دهند و کیخسرو به‌عنوان شاه نو برگزیده می‌شود.

۳-۲-۱-۵- پابندی به عهد و پیمان در مقابل عهدشکنی

بعد از انتخاب کیخسرو به پادشاهی، طوس، قدرت و جایگاه گذشته را ندارد و به این موضوع واقف است و در برابر قدرت ازدست‌رفته، ذات بد خود را آشکار می‌سازد. وقتی که کیخسرو او را به‌عنوان سپهسالار به جنگ با تورانیان، مأمور می‌کند، دستور می‌دهد تا از راه کلات نرود؛ زیرا فرود سیاوش در آنجاست و امکان دارد حادثه هولناکی رخ دهد؛ اما طوس که اکنون احساس حقارت می‌کند، با نخوت و تکبر، راه کلات را در پیش می‌گیرد و به هشدارهای گودرز نیز بی‌اعتناست. زمانی که فرود از بهرام می‌خواهد تا با طوس، رایزنی کند و او را در سپاه خود برای حمله به توران بپذیرد، بهرام برای فرود، شرح می‌دهد که طوس خود شاه‌کیخسرو را هم قبول ندارد و در اندیشه انتقام است:

و لیکن سپهد خردمند نیست	سر و مغز او از در پند نیست
همی گوید از تخم نوذر	جهان را به شاهی خود اندر خورم

(همان: ۴۷۵)

همچنین گیو و گودرز، فرود را به او معرفی می‌کنند و طوس را از جنگ با شاهزاده برحذر می‌دارند؛ اما طوس نمی‌پذیرد. آشکار است که رقابت بین طوس و خاندان گودرز و حسادت و کینه‌ای که بر اثر قدرت‌یافتن گودرزبان در طوس به وجود آمده، دامن‌گیر کیخسرو نیز شده است. طوس با این اقدامات بی‌رحمانه که علیه فرود اتخاذ کرده است، می‌خواهد به‌سبب جایگاه ازدست‌رفته‌اش، از کیخسرو تاوان بگیرد.

۳-۲-۱-۶- سرکشی و عزل‌شدن

کیخسرو پس از آگاهی از کشته‌شدن فرود و قتل‌عام گودرزبان به‌سبب سرکشی و ستیزه‌گری طوس، فراوان او را ملامت و نفرین کرده، از سپهسالاری عزل می‌کند و دستور می‌دهد او را حبس کنند.

با توجه به شش خرده‌گفتمان مطروحه، جدال گودرزیان و نوذریان، خرده‌گفتمان بازگشت به ساختار پیشین، در برابر مقاومت و ساختارشکنی، تأثیر بیشتری در جریان قدرت‌طلبی دو خاندان داشته است.

۳-۲-۲- ساسانیان و اشکانیان

خرده‌گفتمان

خرده‌گفتمان‌های قدرت در دو خاندان ساسانیان و اشکانیان را به ترتیب زیر می‌توان برشمرد.

۳-۲-۲-۱- ساختارشکنی (بر تخت نشستن پهلوان به جای شاه)

اسکندر با حمله خویش به ایران و شکست‌دادن دارا، باعث منحل‌شدن سلسله پادشاهی کیانیان می‌شود و چون به پایان عمر می‌رسد، مُلکش را عاقدانه بین سرداران خویش، بخش می‌کند تا هرکدام از این فرماندهان، بر قسمت مشخص‌شده‌شان حکومت کنند؛ تا با این تدبیر، سرزمین روم از حمله ایرانیان در امان باشد. حکومتی را که پس از مرگ اسکندر به وجود می‌آید، اشکانیان می‌گویند. اشکانیان از خاندان پهلوانی ایران هستند که به پادشاهی می‌رسند. فردوسی، آن‌ها را از نسل آرش کمان‌گیر معرفی کرده است:

بزرگان که از تخم آرش بدند	دلیر و سبکسار و سرکش بدند
چو بر تخت‌شان شاد بنشانند	ملوک طوایف همی خواندند

(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۳: ۳۴۳)

۳-۲-۲-۲- بازگشت به نظم و ساختار پیشین

ساسان که فرزند دارا است، از بیم از دست دادن جان، به هند می‌گریزد و صاحب فرزندی می‌شود که نام وی را نیز ساسان می‌نهند و تا نسل چهارم این تبار، هر پدری، نام فرزند را ساسان می‌گذارد. ساسان چهارم به شهر اصطخر نزد بابک می‌رود و به خدمت شبانی می‌پردازد. بابک که فرمانروای اصطخر است، به واسطه خواب خویش، از نژاد و تبار ساسان چهارم و اینکه از نسل او شاه آینده ایران پدید خواهد آمد، آگاهی می‌یابد و علاوه بر نکوداشت وی، دخترش را به همسری وی درمی‌آورد. حاصل این ازدواج، پسری است که نامش را بسان جدش (اردشیر کیانی)، اردشیر می‌نهند. پس از تربیت اردشیر توسط معلمان و با گذشت زمان، او به خشم پادشاه گرفتار می‌آید و به سرزمین اصطخر روی می‌آورد و به پادشاهی آنجا می‌رسد. پس از چندی با شکست‌دادن لشکر اردوان اشکانی و کشتن وی، در بغداد تاج‌گذاری می‌کند و حکومت ساسانیان را به وجود می‌آورد. در زمان حکومت هرمزد ساسانی، هیتالیان، ایران را تهدید می‌کنند و شاه برای نبرد با آنان، به دنبال یک پهلوان دلیر و نامدار می‌گردد و این مأموریت را به بهرام چوبینه وا می‌نهد که خود را از نسل اشکانیان می‌داند:

من از تخم نمامور آرشم	چو جنگ آورم آتش سرکشم
نییره جهان‌جوی گرگین منم	همان آتش تیز برزین منم

(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۴: ۸۹۲)

۳-۲-۲-۳- جاه‌طلبی و غرور

پس از پیروزشدن بر لشکر ساوه‌شاه و نابودی بزرگ‌ترین دشمن ایران، حوادثی رخ می‌دهد تا بهرام چوبین نه تنها چون گذشته در خدمت پادشاه نباشد، بلکه خود به پادشاهی بیندیشد. بهرام در ابتدا پهلوانی وفادار و پشتیبان شاه بوده است؛ اما پس از برتری بر ساوه‌شاه و پرموده، حس قدرت‌طلبی می‌یابد و رفتارش چون گذشته بنده‌وار نیست. او که پهلوان سپاه است و از نظر

جایگاه، خدمتکار شاه به حساب می‌آید، با پرموده که خاقان چین و توران و همتا و هم‌جایگاه هرمزدشاه است، رفتار شایسته‌ای نمی‌کند و او را تازیانه می‌زند. سپس از غنیمت‌ها و نفایس پرموده، چند چیز گران‌بها برای خویش برمی‌دارد و بقیه را به درگاه شاه می‌فرستد:

سپهد ز گشایی و گندآوری نبود آگه از جستن داوری
دو برد یمانی به یکسو نهاد دو موزه به نامه نکرد ایچ یاد
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۴: ۸۵۲)

از اینجاست که شاه ایران نیز به دلیل عدول وی از وظایف خدمتکاری، برافروخته می‌شود و نامه عتاب‌آمیزی به وی می‌فرستد.

۳-۲-۴- تحقیر کردن در برابر عزت و احترام

هرمزدشاه، شخصی ناشایسته را به قاصدی برمی‌گزیند، لباس‌های زنانه نامناسبی برای بهرام می‌فرستد و به این فرستاده نیز سفارش می‌کند تا بهرام را بد گوید. بهرام به خشم شاه پی می‌برد و برای همراه ساختن سپاهیان با خویش و سپس گرفتن تخت و تاج از هرمزدشاه، این هدایا را بر سر و تن می‌کند و می‌گوید پاسخ شاه به زحمات فراوان من، این است که این امر، اعتراض لشکر به شاه ایران را در پی دارد و می‌گویند از این شاه و سلطنت او بیزاریم. بهرام با دادن وعده، از سپاهیان می‌خواهد انتقام زحمات خویش را از شاه بگیرند.

۳-۲-۵- نیرنگ و فتنه‌انگیزی

بهرام به فتنه‌انگیزی می‌پردازد، به نام پرویز هرمزد سکه نقش می‌کند تا هرمزد به فرزند بدگمان شود و همین اتفاق نیز روی می‌دهد. پیش از نبرد با سپاه پرویز، برای سرداران او از جمله گسته‌م و بندوی و گردوی و شاپور و اندیان، نامه‌هایی می‌نویسد و با وعده‌دادن، سعی در فریفتن حامیان وفادار او دارد که این نیز کارگر نمی‌افتد.

۳-۲-۶- عدم پابندی به اخلاق بندگی

بهرام چون از کورشدن هرمزد و نشستن خسرو بر تخت، آگاهی می‌یابد، به جنگ خسرو می‌رود و علاوه بر دشنام‌دادن به شاه، او را تهدید می‌کند:

بزودی یکی دار سازم بلند دو دسنت بیندم به خم کمند
بیاویزمست زان سزاوار دار بیننی ز من تلخی روزگار
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۴: ۸۸۶)

۳-۲-۷- عدم پابندی به خلوص و نژاد

بهرام در ادامه به نسبت‌داشتن از پهلوانان، افتخار می‌کند و هدف خود را که برانداختن ساسانیان است، بیان می‌کند:

بزرگی من از پارس آرم به ری نمانم کزین پس بود نام کی
برافرازم اندر جهان داد را کنم تازه آیین میلاد را
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۴: ۸۹۲)

۳-۲-۲-۸- آزمندی در برابر قناعت

بهرام چون به خنجر قلون مجروح می‌شود و در حال جان‌دادن است، با خواهر بیداردلش از نشنیدن نصایح او به دلیل فریب دیو خبر می‌دهد:

همی پند بر من بُد کارگر ز هر گونه چون دیو بُد راهبر
مرا نیز هم دیو بیراه کرد بد آن بُد که بیراه ناگاه کرد
(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۴: ۹۸۳)

در میان خرده‌گفتمان‌های موجود در جدال ساسانیان و اشکانیان، خرده‌گفتمان بازگشت به نظم و ساختار پیشین، به منظور ثابت کردن حقانیت و شایستگی پادشاهی، نقش مهم‌تری در قدرت‌طلبی دو خاندان دارد.

جدول ۲- خرده‌گفتمان‌های موجود در کلان‌گفتمان طبقه اجتماعی

عنوان	داستان جدال گودرزیان و ویسگان	داستان جدال ساسانیان و اشکانیان
موضوع	شایستگی اکتسابی در برابر منصب انتسابی بازگشت به ساختار پیشین در برابر مقاومت و ساختارشکنی پایبندی به عهد و پیمان در برابر عهدشکنی کینه‌جویی قدرت‌نمایی سرکشی و عزل‌شدن	تحقیر کردن در برابر کین‌کشی ساختارشکنی بازگشت به نظم و ساختار پیشین جاه‌طلبی و غرور نیرنگ و فتنه‌انگیزی عدم پایبندی به اخلاق بندگی آزمندی عدم پایبندی به خلوص نژاد

۳-۳- کلان‌گفتمان: کین‌خواهی

کین‌خواهی، یکی از ارکان اصلی مفاهیم شاهنامه است که داستان‌ها و جنگ‌های فراوانی بر محور آن قرار می‌گیرد و از برجسته‌ترین نمونه‌های آن می‌توان به جدال کشوادگان و گودرزیان اشاره کرد.

۳-۳-۱- کشوادگان و ویسگان

خرده‌گفتمان‌ها

خرده‌گفتمان‌های قدرت در دو خاندان کشوادگان و ویسگان را به ترتیب زیر می‌توان برشمرد.

۳-۳-۱-۱- انتقام در مقابل عفو

در جنگ‌های ایران و توران، بار اصلی نبرد، بر دوش خانواده‌های گودرز و پیران بوده که با هم عناد داشتند. در این میان، افراد زیادی از دو خاندان، کشته می‌شوند که همین موضوع باعث کینه بیشتر بین این دو تبار شده و پیکار توران و ایران، ستیزه و انتقام‌گیری این دو خاندان از یکدیگر نیز محسوب می‌شود. در پیکارهایی که گودرز و پیران در آن حضور دارند، نبرد، تنها میان سپاه ایران و توران نیست؛ بلکه مبارزه بر سر خصومت‌های این دو قوم و انتقام و کینه‌کشی نیز است. «فردوسی در خاتمه

داستان بیژن و منیژه که پس از آن نبرد دوازده‌رخ، رخ می‌دهد، می‌گوید به پیران و گودرز پرداختم و پیداست که نبرد مذکور را نبرد پیران و گودرز می‌داند» (حمیدیان، ۱۳۸۳: ۲۶۶).

بعد از گریز تژاو، در هنگام شیخون سپاه توران به لشکر ایران، تعداد زیادی از افراد خاندان گودرز، از بین می‌روند. در جنگ لاون (پشن)، بالغ بر هفتاد تن از فرزندان و نوادگان و اقوام گودرز، کشته می‌شوند. در کارزار هماون، گودرز بر کشته و مجروح شدن تعداد بی‌شماری از خاندانش می‌گرید و شکوه می‌کند و در آوردگاه بعد از آن نیز افراد زیادی از خاندان گودرز از بین می‌روند. علاوه بر این، پهلوانان زیادی از هردو خاندان در این رویارویی‌ها کشته می‌شوند.

۳-۱-۲- تقابل و رقابت

زمانی که گیو، پیران را اسیر کرده، با پایمردی کیخسرو، از کشتنش دست می‌کشد؛ اما برای تحقیر و بی‌احترامی به پیران، گوشش را سوراخ می‌کند و دستانش را استوار می‌بندد و از او پیمان می‌گیرد تا جز زنش گلشهر، فرد دیگری دستش را نگشاید. حتی نحوه تقابل این دو خاندان در جنگ دوازده‌رخ به‌خوبی نمایانگر کینه‌کشی آن‌ها از یکدیگر است. افراسیاب در سامان‌دهی سپاهیان در حمله به ایران، لشکری را به فرماندهی پیران و یسه، در مرز ایران مستقر می‌کند. کیخسرو نیز سپاه را به چهار پاره تقسیم می‌کند و لشکر چهارمی را به فرماندهی گودرز و با همراهی فرزندان از جمله گیو، فرهاد، رهام، گرازه و بیژن، به مرز ایران و توران که محل استقرار سپاه پیران و خویشان اوست، اعزام می‌کند تا گودرز و فرزندان با پیران و برادرانش پیکار کنند. در بین مبارزه این چهار گروه، تنها به ذکر نبرد این دو خاندان به‌صورت کامل پرداخته می‌شود. علاوه بر اعمال این دو دوده، تصمیمات آن‌ها نیز جنبه رقابت دارد. گودرز، فرزندش گیو را به‌عنوان پیک، نزد پیران می‌فرستد و از او می‌خواهد علاوه بر گنج‌ها، تجهیزات جنگی را که از ایرانیان به یغما برده‌اند، بازگرداند و علاوه بر آن، پیران، فرزندش و دو برادرش را به‌عنوان گروگان به حضور گودرز گسیل کند تا گودرز از حسن نیت پیران، مطلع و از جنگ، منصرف شود:

همه آلت لشکر و سیم و زر	فرستی به نزدیک ما سربسر
و دیگر که پور گزین تو را	نگهبان گاه و نگین تو را
برادرت، هر دو سران سپاه	که هزمان برآرند گردن به ماه
بدان تا شوم ایمن از کار تو	برآرد درخت و فابار تو

(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۴: ۶۹۸)

گویی این پیکار، بین دو کشور و دو لشکر نیست؛ بلکه جنگ بین دو خاندان است. بیژن از هم‌نبردجویی هومان، آگاه می‌شود و به نبرد وی شتافته، بر او که نام‌آورترین جنگجوی خاندان و یسه است، فائق می‌شود. همچنین یکی از برادران پیران -نستین- پیش از هنگامه دوازده‌رخ، توسط بیژن کشته شده است. در فرجام این صف‌آرایی، خود پیران به دست گودرز کشته می‌شود و گودرز برای نخستین بار پس از پیروزی بر پیران، خون او را بر چهره می‌کشد و می‌نوشد:

فرو برد چنگال و خون بر گرفت	بخورد و بی‌الود روی ای شگفت
ز خون سیاوش خروشدید زار	نیایش همی کرد بر کردگار
ز هفتاد خون گرامی پسر	بنالید با داور دادگسر

(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۴: ۷۷۱)

در جدال گودرزian و ویسگان، علاوه بر دو خرده‌گفتمان مطرح‌شده، موارد دیگری را نیز می‌توان در شمار آورد؛ اما با توجه به فرعی‌بودن سایر خرده‌گفتمان‌های این داستان و برای پرهیز از حشو کلام، در متن مورد بررسی، از آوردن آن‌ها خودداری شده است و تنها به ذکر آن‌ها در جدول این مبحث، اکتفا می‌شود. در میان خرده‌گفتمان معرفی‌شده در جدال گودرزian و ویسگان، خرده‌گفتمان کشته‌شدن افراد دو خاندان در جنگ‌های رویاروی، محرک قوی‌تری برای جدال دو خاندان بوده است.

جدول ۳- خرده‌گفتمان‌های موجود در داستان جدال گودرزian و ویسگان

عنوان	جدال گودرزian و ویسگان
موضوع	انتقام در برابر عفو تحقیر در برابر تلافی وفاداری به کیخسرو در برابر پیمان‌شکنی با کیخسرو دشمنی با افراسیاب در برابر حمایت از افراسیاب تقابل و رقابت اتهام برگزیدن راه اهریمنی

۴- نتیجه‌گیری

برآیند بررسی‌های انجام‌شده درباره قدرت‌طلبی برخی از پهلوانان و خاندان‌های پهلوانی در شاهنامه براساس نظریه گفتمان قدرت فرکلاف، نشانگر این نکته است که سه گفتمان اصلی: ستیز تجدد و سنت، طبقه اجتماعی و کینه‌خواهی، باعث به وجود آمدن جریان قدرت‌طلبی پهلوانان و خاندان‌های آنان بوده است. همچنین در میان خرده‌گفتمان‌های شکل‌دهنده این داستان‌ها، پاره‌ای از خرده‌گفتمان‌ها به صورت تقابل خود و دیگری وجود دارند و خرده‌گفتمان کین‌کشی با تأکیدشدن فراوان‌تر نسبت به سایر خرده‌گفتمان‌ها در جریان قدرت‌طلبی میان پهلوانان و خاندان‌هاشان، بیشترین نقش را در ساختار داستان‌ها داشته است. همچنین داستان رستم و اسفندیار که از آن با تعبیر داستان داستان‌ها یاد می‌شود، با قرارگرفتن در اصلی‌ترین گفتمان موجود در شاهنامه که ستیز تجدد و سنت است و همچنین با داشتن بیشترین تعداد خرده‌گفتمان (نه مورد که آزادی در برابر اطاعت بی‌چون‌وچرا، مهم‌ترین خرده‌گفتمان آن است)، از منظر گفتمان، در سطح بالاتری قرار می‌گیرد.

منابع

- پاکرو، فاطمه. (۱۳۹۲). «سیر قدرت و آسیب‌های آن از اسطوره تا حماسه در شاهنامه فردوسی»، *فصلنامه تاریخ ادبیات*، دوره ششم، صص ۱۴۷-۱۲۴.
- حمیدیان، سعید. (۱۳۸۳). *درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی*، تهران: نشر مرکز.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۹). *گل رنج‌های کهن*، تهران: نشر ثالث.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۴۰۰). *یادداشت‌های شاهنامه*، تهران: دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- خلیل‌اللهی، شهلا؛ شیرخدا، طاهره؛ فروزانفر، احمد. (۱۳۹۸). «واکاوی گفتمان قدرت در داستان رستم و اسفندیار از منظر فوکو»، *دوفصلنامه علمی جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام*، دوره هفتم، شماره ۲، صص ۲۳۰-۲۱۵.
- دوستخواه، جلیل. (۱۳۵۳). «رستم و سهراب فاجعه برخورد آرمان و عاطفه»، *فصلنامه فرهنگ و زندگی*، شماره ۱۷، صص ۱۵۹-۱۶۷.
- دیویس، دیک. (۱۳۹۶). *حماسه و نافرمانی در شاهنامه فردوسی*، ترجمه سهراب طاوسی، تهران: ققنوس.
- راشدمحصل، محمدرضا. (۱۳۸۹). *شاهنامه جلوه‌گاه روح مکی*، مشهد: به نشر.
- رحیمی، مصطفی. (۱۳۶۹). *تراژدی قدرت در شاهنامه*، تهران: انتشارات نیلوفر.
- رزمجو، حسین. (۱۳۸۱). *قلمرو ادبیات حماسی ایران*، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رضایی، مهدی؛ اکبری، لیلا. (۱۴۰۰). «روایت شاهنامه از گفتمان قدرت در داستان بهرام چوبینه و خسرو پرویز»، *پژوهشنامه ادب حماسی*، دوره سیزدهم، شماره ۳۱، صص ۱۶۶-۱۴۷.
- ریاحی، محمدامین. (۱۳۸۰). *سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی*، تهران: انتشارات طرح نو.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۱). *نامورنامه*، تهران: انتشارات سخن.
- زمردی، حمیرا؛ اسلامی، مصطفی. (۱۴۰۱). «بررسی گفتمان‌های متقابل در شاهنامه فردوسی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی»، *نشریه سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، دوره پانزدهم، صص ۲۳۴-۲۰۵.
- سرامی، قدمعلی. (۱۳۸۸). *از رنگ گل تا رنج خار*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- شجری، رضا. (۱۳۸۲). «تحلیل و بررسی عنصر آرز در شاهنامه فردوسی»، *فصلنامه پژوهش‌های ادبی*، شماره ۱، صص ۸۲-۶۵.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۶). *طرح اصلی داستان رستم و اسفندیار*، تهران: انتشارات میترا.
- صادقی، علی. (۱۳۹۷). «قدرت سیاسی و تراژدی در شاهنامه»، *فصلنامه حکمت و فلسفه*، دوره چهاردهم، شماره ۵۶، صص ۱۴۱-۱۷۱.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۹۰). *حماسه‌سرایی در ایران*، تهران: انتشارات فردوس.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۴). *شاهنامه*، تصحیح جلال خالقی مطلق، دوره چهار جلدی، تهران: سخن.
- فرکلاف، نورمن. (۱۹۹۲). *تحلیل انتقادی گفتمان*، ترجمه شایسته پیران، فاطمه و همکاران، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قربانی‌پور، زهرا؛ طهماسبی، فرهاد. (۱۴۰۲). «دیرینه‌شناسی ستیز قدرت در خاندان‌های شاهی شاهنامه و ایلیاد»، *متن‌پژوهی ادبی*، دوره بیست‌وهفتم، شماره ۹۵، صص ۱۸۱-۱۲۰.

کلانتری، عبدالحسین. (۱۳۹۱). گفتمان از سه منظر زبان‌شناختی، فلسفی و جامعه‌شناختی، چاپ اول، تهران: نشر جامعه‌شناسان.

مختاری، محمد. (۱۳۷۹). حماسه در رمز و راز ملی، تهران: انتشارات آگاه.

مسکوب، شاهرخ. (۱۳۸۹). تن پهلوان و روان خردمند، تهران: انتشارات طرح نو.

